

RISTO URO

Miten suomalainen Nag Hammadi -tutkimus syntyi?

Helsingin yliopiston eksegetiikan laitoksen (nykyisen osaston) tutkijat ovat ponnistaneet kansainvälisen tutkimuksen kärkeen monilla eri osa-alueilla. Yksi tällainen menestystarina on ollut Nag Hammadin ja gnostilaisuuden tutkimus. Tänä päivänä Nag Hammadin koptinkielisen kirjaston ja gnostilaisuuden tutkimus kuuluu teologisen tiedekunnan painopistealueisiin. Se on tuottanut koko joukon kansainvälisesti tunnustettuja julkaisuja, väitöskirjoja, käännöskokoelmia ja yleistajuisia julkaisuja sekä tehnyt Helsingistä yhden gnostilaisuuden tutkimuksen keskuksista maailmassa. Heikki Räisänen johtamassa eksegetiikan huippuyksikössä ”The Formation of Early Jewish and Christian Ideology” (1994–2005) Nag Hammadin tekstejä tutkiva yksikkö oli tärkeässä roolissa – millään tavoin muiden alaprojektien työtä väheksymättä.¹ Teologinen tiedekunta on onnistunut saamaan tutkimusalalle pooliprofessuurin – Gnostilaisuuden ja varhaiskristillisen kirjallisuuden professuurin, jota Antti Marjanen on hoitanut vuodesta 2008 alkaen. Tehtävää ollaan parhaillaan vakinaistamassa.

Olin todistamassa suomalaisen gnostilaisuuden tutkimuksen varhaisia vaiheita, joista seuraavassa kerron. Uusin muistitutkimus ei tue sitä, että silminnäkijät olisivat erityisen luotettavia todistajia, mutta yritän parhaani säilyneiden dokumenttien ja omien muistikuvieni perusteella.²

KAIKKI ALKOI MAGDALAN MARIASTA

Tutkimuksellinen yhteistyö Nag Hammadin tekstien parissa syntyi 1990-luvun alussa, mutta Antti

Marjanen oli 1980-luvulla aloittanut väitöskirjatutkimuksen Magdalenasta gnostilaisissa teksteissä. Ensi kosketuksen koptinkieleen ja Nag Hammadin teksteihin Antti oli saanut opiskellessaan Rüşchlikonissa Sveitsissä Günter Wagnerin johdolla. Virikkeen väitöskirjan aiheelle antoi Elaine Pagelsin vuonna 1979 ilmestynyt teos *The Gnostic Gospels*, joka popularisoi inspiroivasti niitä uusia näkökulmia, joita vuonna 1945 löytyneet Nag Hammadin tekstit varhaiskristillisyyden tutkimukselle toivat.³ Antti kirjoitti väitöskirjaansa raskaiden opetustehtävien ohella – hän toimi eksegetiikan laitoksella päätoimisena tuntiopettajana ja lehtorin sijaisena – ja suhteellisen yksin. Tutkimusalalla ei ollut aikaisempia perinteitä maassamme. Heikki Räisänen avarakatseisuutta ja kaukonäköisyyttä osoitti se, että hän kannusti ulkomailla koulutuksensa saanutta baptistiteologia tarttumaan aiheeseen, joka oli ohjaajalle itselleen varsin tuntematon.

Minä olin väitellyt vuonna 1987 Matteuksen ja Luukkaan käyttämästä Jeesuksen sanojen evankeliu-

- 1 Heikki Räisänen viittaa teoksensa *The Rise of Christian Beliefs* esipuheessa erityisesti gnostiprojektiin (Räisänen 2010, xviii). Suomenkielinen varhaiskristillisen ajattelun yleisesitys (Räisänen 2011) on omistettu ”Antille, Ristolle ja Ismolle”.
- 2 Hyvä johdatus muistitutkimuksen avaamiin uusiin näköaloihin on Schacter 2001.
- 3 Kirjasta on otettu lukuisia uusia painoksia. Se on myös käännetty suomeksi.

mista (Q-lähteestä). Syksyllä 1989 sain tilaisuuden vierailta viisi kuukautta Claremontissa, Kaliforniassa sijaitsevassa Institute for Antiquity and Christianity -tutkimuslaitoksessa (IAC), jota johti James M. Robinson. Hän organisoii tällöin laajaa kansainvälistä tutkimusprojektia Q-lähteestä ja oli siksi kiinnostunut myös suomalaisesta, Q-lähteestä väitelleestä post doc -tutkijasta, jonka hän toivoi antavan panoksen paljon tutkijavoimaa vaativalle hankkeelleen. Tarinamme kannalta kuitenkin olennaista on se, että IAC oli tuolloin yksi merkittävimmistä Nag Hammadi -tutkimuksen keskuksista. James Robinsonilla oli ratkaisevan tärkeä rooli Nag Hammadin käsikirjoitusten saattamisessa tiedeyhteisön käyttöön, ensin näköispainoksena (1977) ja sitten huolellisesti toimitettuina tieteellisinä editioina, jotka instituutin projekti ”The Coptic Gnostic Library” vuosina 1975–1995 tuotti. Yhdessä Helmut Koesterin kanssa Robinson oli myös aktiivisesti markkinoinut tiedeyhteisölle uutta tutkimuksen paradigmaa, jossa kaanonin ulkopuolelle jääneille kirjoituksille ja hereettisiksi tuomituille kristinuskon suuntauksille annettaisiin aikaisempaa suurempi huomio.⁴

ENSIMMÄINEN PROJEKTI SYNTYY

Palasin Claremontista paljon uusia virikkeitä ja koptinkielen alkeet päässäni. Jo Kalifornian matkaa seuranneena keväänä Antin ja minun välisissä keskusteluissa syntyi ajatus suunnata yhteinen innostuksemme organisoituun toimintaan. Päätimme kääntää suomeksi Tuomaan evankeliumin, Nag Hammadin kuuluisimman tekstin, sekä laatia siihen asiantuntevan johdannon ja nootituksen. Mukaan hankkeeseen tuli myös Pauli Huuhtanen, joka oli vuosia aiemmin suunnitellut Tuomaan evankeliumin kääntämistä. Yliopistopaino julkaisi työmme tuloksen vuonna 1992 otsikolla *Jeesuksen salaiset sanat: Tuomaan evankeliumi*. Kirja myi suhteellisen hyvin, ja siitä otettiin toinen painos vuonna 1994.⁵ Uudistettu versio Tuomas-käännöksestä julkaistiin vuonna 2001 osana kokoelmaa *Nag Hammadin kätetty viisaus*, jonka toimittivat Ismo Dunderberg ja Antti Marjanen.⁶

Onnistunut käännösprojekti antoi itseluottamusta ja rohkaisi jatkamaan. Luonnollinen seuraava askel oli hakea rahoitusta laajemmalle Tuomaan

evankeliumia tutkivalle projektille. Eksegeettinen tutkijayhteisö antoi tähän hyvän mallin. Oma väitöskirjani oli valmistunut osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia, mikä oli 1980-luvulla vielä suhteellisen uutta yksilötyötä korostavan humanistisen tutkimuksen piirissä. Akatemiahanketta suunniteltaessa tutkijatiimiin liittyi Johanneksen ja synoptikkojen suhteesta väitöskirjaa viimeistellyt Ismo Dunderberg. Tuomaan suhde Johannekseen oli nousemassa tärkeäksi tutkimuksen teemaksi, ja lahjakas Johannes-spesialisti täydensi tiimiä erinomaisesti. Akademia rahoitti kaksivuotisen hankkeen, jolle annettiin mahtipontisesti nimi ”The International Gospel of Thomas Project”. Nimi jäljitteli Robinsonin Q-projektin otsikkoa (”The International Q Project”). Tämän päivän näkökulmasta kyse ei ollut kansainvälisestä projektista – olivathan kaikki kolme tutkijaa suomalaisia. Mutta yhteistyö Claremontin instituutin kanssa oli rakennettu tiiviiksi. Projektin jäsenet työskentelivät eripituisia jaksoja instituutissa. Paljolti juuri IAC:n kautta luotiin ne verkostot, joiden avulla suomalainen Nag Hammadi -tutkimus asemoi itsensä kansainvälisessä tutkimuksessa ja kurottautui kohti tutkimuksen kärkeä. Tärkeäksi yhteistyökumppaniksi tuli muun muassa Karen King (silloin Occidental College, Los Angeles, nykyisin Harvard Divinity School), joka johti 1980-luvulla IAC:n projektia ”Female and Male in Gnosticism”.⁷ Kingillä oli tärkeä rooli Marjasen väitöstutkimuksen ratkaisevassa loppuvaiheessa,⁸ ja hänestä tuli muutoinkin suomalaisen tutkijatiimin tärkeä yhteistyökumppani. Yhdessä instituutin apulaisjohtajan Jón Ma. Asgeirssonin kanssa ideoitiin Society of Biblical Literature -järjestön ohjelmayksikkö ”Thomasine Traditions in Antiquity” (1993–2001), joka keskittyi apostoli Tuomaan nimissä kirjoitettujen varhaiskristillisten tekstien analyysiin.⁹

Akatemiarahoitus mahdollisti Marjasen väitöskirjan *The Woman Jesus Loved* viimeistelyn.¹⁰ Tämän lisäksi Tuomas-projektin tärkeimmät tutkimustulokset julkaistiin toimittamassani teoksessa *Thomas at the Crossroads*.¹¹ Tämän kirjan artikkeleihin viitataan yhä vielä usein, kun tutkimuksessa keskustellaan Tuomaan evankeliumista. Monet suomalaisen Nag Hammadin -tutkimuksen peruslinjat olivat nähtävissä jo tässä teoksessa. Kansainvälisessä

utkimuksessa arviot Tuomaan evankeliumista olivat tuohon aikaan hyvin polarisoituneita. Useimmat eurooppalaiset tutkijat pitivät evankeliumia myöhäisenä, synoptisten evankeliumien gnostilaisena tulkintana, jolla ei ole merkitystä kristinuskon varhaisempien vaiheiden tutkimuksessa. Pohjois-amerikkalaisissa tutkimuksissa vaikutti puolestaan suuntaus, jonka mukaan Tuomas on avain uudenlaisen tulkintaan kristinuskon syntyhistoriasta. Suomalaiset tutkijat punnitsivat kiihköttömästi eri vaihtoehtoja sitoutumatta tiukasti mihinkään koulukuntaan. Kirjassa nostetaan esille kysymyksiä, joista myöhemmässä tutkimuksessa keskustellaan kiivaasti: Millä tavoin Tuomaan ja Johanneksen vertailu auttaa ymmärtämään varhaiskristillisyyttä? Mitä ”gnostilaisuudella” oikein tarkoitetaan? Miten uusi tutkimustieto suullisen tradition ja kirjoitustaidon suhteesta antiikin kulttuurissa vaikuttaa kysymykseen Tuomaan ja synoptisten evankeliumien suhteesta?

UUSIA SUUNNITELMIA

Tuomas-projektin rahoituskausi päättyi vuoden 1995 lopussa. Kuten usein akateemisessa eloonjäämiskamppailussa tutkimustyössä pääsee tuskin alkuun, kun huoli rahoituksen jatkumisesta pakottaa jälleen hakemuksien kirjoittamiseen. Uusi Akatemialle osoitettu tutkimussuunnitelma oli aiempaa kunniahimoisempi. Tutkimustyö suunniteltiin laajemmaksi Nag Hammadia ja gnostilaisuutta käsitteleväksi hankkeeksi, jolle annettiin otsikko ”Gnosticism and Early Christian Culture”. Hakemuksessa painotettiin hyvin alkanutta yhteistyötä, josta oli jo selvää näyttöä. Kolmivuotisen hankkeen rahoitus rakennettiin kolmikantaperiaatteelle, jossa yhden tutkijan työ turvattaisiin virkarahoituksena, toisen eksegetiikan huippuyksiköstä ja kolmannen rahoitusta haettiin Akatemialta. Tutkijatiimi teki mielestään hyvän tarjouksen rahoittajalle ja korosti hakemuksessaan, että ”Suomen Akademia voisi suhteellisen pienellä – – panostuksella turvata gnostilaisuuden tutkimusyksikön säilymisen ja luoda edellytyksiä tämän alan tutkimustradition syntymiselle maassamme”.¹² Akademia hyväksyi tarjouksen.

Tutkimussuunnitelmassa hahmoteltiin tehtävänjako, jonka mukaan minä jatkaisin Tuomaan

evankeliumin tutkimusta, Dunderberg keskittyisi valentinolaisen kristillisyyden analyysiin ja Marjanen tutkisi tiettyjä teemoja kauttaaltaan Nag Hammadin kirjastossa. Ihan kaikkea, mitä luvattiin, ei saatu toteutettua – ei ainakaan luvatussa aikataulussa. Toisaalta projekti tuotti myös paljon sellaista, mitä ei suunnitelmassa osattu ennakoida. ”Gnosticism and Early Christian Culture” -projektin aikana aloitettu työ kantoi lisää hedelmää 2000-luvulla. Marjanen muun muassa toimitti tärkeän puheenvuoron gnostilaisuuden määrittelystä¹³ ja julkaisi yleisesityksiä gnostilaisuudesta alan arvostetuissa hakuteoksissa.¹⁴ Dunderbergin tutkimukset valentinolaisesta kristillisyydestä kiteytyivät hänen kiitettyyn yleisesitykseensä valentinolaisesta koulukunnasta.¹⁵ Uro julkaisi monografian Tuomaan evankeliumista.¹⁶ Nag Hammadin tekstejä tehtiin tunnetuksi laajemmalle yleisölle esimerkiksi edellä mainitun käännöskokoelman avulla.¹⁷

4 Robinson & Koester 1971.

5 Huuhtanen, Marjanen & Uro 1992.

6 Dunderberg & Marjanen 2001.

7 Projektin tuloksia on luettavissa muun muassa teoksessa King 1988.

8 King oli myös Marjasen vastaväittäjä.

9 Ryhmän tutkimustuloksia julkaistiin teoksessa Asgeirsson, DeConick & Uro 2006.

10 Väitöskirja ilmestyi Brillin Nag Hammadi and Manichaeon Studies -sarjassa (Marjanen 1996).

11 Uro 1998. Dunderberg julkaisi myöhemmin Tuomaan ja Johanneksen suhteita laajemmin käsittelevän tutkimuksen (Dunderberg 2006).

12 Tutkimussuunnitelma 12.5.1995. Risto Uron henkilökohtainen arkisto.

13 Marjanen 2005. Teos perustuu Lahden 1999 SBL-kokouksessa pidettyihin esitelmiin. Marjasen johtama ”Myth and Social Reality in Gnostic and Related Documents” -projekti tuotti myös yhteistyössä eksegetiikan huippuyksikön toisen projektin (”Early Jewish Christianity”) hyödyllisen johdatuksen toisen vuosisadan ”hereettisiin” kristillisiin ryhmiin (Marjanen & Luomanen 2008).

14 Esim. Marjanen 2008.

15 Dunderberg 2008.

16 Uro 2003.

17 Marjanen ja Dunderberg suomensivat ripeästi myös uuden koptinkielisen tekstilöydön, Juudaksen evankeliumin, joka oli vuonna 2006 suuren kohun myötä saatettu julkisuuteen (Marjanen & Dunderberg 2006). Suomalaiset tutkijat osallistuivat aktiivisesti evankeliumista käytyyn tieteelliseen keskusteluun.

Tärkeää Nag Hammadi -tutkimuksen kannalta oli myös se, että Antti oli varsin varhaisessa vaiheessa aloittanut koptin kielen opettamisen tiedekunnassamme. Kursseille osallistui myös muita kuin nimenomaan gnostilaisuuden tutkimuksesta kiinnostuneita opiskelijoita ja tutkijoita. Kielen opetuksen tarvetta oli myös teologisen tiedekunnan ulkopuolella. Suomen Egyptologinen Seura julkaisi vuonna 1999 Antin laatiman ensimmäisen suomenkielisen koptin oppikirjan.¹⁸

Vuosituhanen vaihteessa Nag Hammadi -tutkijoiden ryhmä alkoi kasvaa. Mukaan tuli väitöskirjan tekijöitä, joista kaksi on tähän mennessä saanut työnsä valmiiksi.¹⁹ Lisää väitöskirjoja on piakkoin valmistumassa.²⁰ Johtamani ”Gnosticism and Early Christian Culture” (1996–1998) sai jatkokseen kaksi projektia: ”Myth and Social Reality in Gnostic and Related Documents” (1999–2003; johtajana Marjanen) ja ”Gnosticism and the Formation of Early Christianity” (2007–2011; johtajana Dunderberg). Suomalainen Nag Hammadin ja gnostilaisuuden tutkimustraditio oli syntynyt.

YHDESSÄ OLOA JA VÄITTELYJÄ

Vuosina 1993–1997 gnostiprojektin tutkijat työskentelivät osoitteessa Mannerheimintie 96 sijaitsevissa tiloissa, joihin oli sijoitettu myös muita teologisen tiedekunnan tutkijoita. Yhteisellä tilalla oli suuri merkitys ideoiden kehittämisessä ja testauksessa. Säännöllisten projektikokouksien lisäksi kolmikko ruokaili ja piti kahvitaukoja yhdessä. ”Helsingin koulukunnan” perustavat ajatukset hioutuivat loppumattomissa keskusteluissa ja väittelyissä. Ajattelen usein tuota aikaa haikeudella ja mietin, kuinka tärkeitä sosiaalinen vuorovaikutus ja fyysinen tila ovat tutkimusideoiden syntyemisessä ja kehittämisessä.

Nag Hammadi -tutkimuksen vakiinnuttaminen Suomeen oli yhteistyön tulos, johon vaikuttivat monet muutkin kuin tässä tekstissä mainitut henkilöt. Yksikään meistä ei olisi pystynyt tähän saavutukseen yksin, mutta ilman Antin rohkeaa henkilökohtaista riskinottoa ja hänen intohimoista paneutumistaan koptinkieleen ja tekstien historiaan uutta tutkimustraditiotia ei olisi syntynyt. Nag Hammadi -tutkimuksen synty on myös kertomus ystävydestä

ja yhdessä tekemisen ilosta, jotka antoivat voimia jatkaa kohti uusia tutkimusaiheita.

KIRJALLISUUS

ASGEIRSSON, JÓN MA., DECONICK, APRIL & URO, RISTO (EDS.)

2006 *Thomasine Traditions in Antiquity: The Social and Cultural World of the Gospel of Thomas*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 59. Leiden: Brill.

DUNDERBERG, ISMO

2006 *The Beloved Disciple in Conflict: Revisiting the Gospels of John and Thomas*. Oxford: Oxford University Press.

2008 *Beyond Gnosticism: Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus*. New York: Columbia University Press.

DUNDERBERG, ISMO & MARJANEN, ANTTI (EDS.)

2001 *Nag Hammadin kätketty viisus: gnostilaisia ja muita varhaiskristillisiä tekstejä*. Helsinki: WSOY.

HEIMOLA, MINNA

2011 *Christian Identity in the Gospel of Philip*. Publications of the Finnish Exegetical Society 102. Helsinki: Finnish Exegetical Society.

HUUHTANEN, PAULI, MARJANEN, ANTTI & URO, RISTO

1992 *Jeesuksen salaiset sanat. Tuomaan evankeliumi*. 2. painos 1994. Helsinki: Yliopistopaino.

KING, KAREN (ED.)

1988 *Images of the Feminine in Gnosticism*. Studies in Antiquity & Christianity. Philadelphia: Fortress.

MARJANEN, ANTTI

1996 *The Woman Jesus Loved: Mary Magdalene in the Nag Hammadi Library and Related Documents*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 40. Leiden: Brill.

18 Marjanen 1999.

19 Molemmat väitöskirjat on julkaistu: Rasimus 2009 ja Heimola 2011.

20 Lähiaikoina väittelevät Päivi Vähäkangas sekä Risto Auvinen ja Ulla Tervahauta-Helin. Eksegetiikan osasto on houkutellut myös Nag Hammadin tekstien parissa työskenteleviä vierailevia tutkijoita, esimerkiksi Alin Suciun Lavalin yliopistosta. Viime syksynä Ivan Miroshnikov aloitti tiedekunnassamme väitöskirjatutkimuksen Tuomaan evankeliumista.

- 1999 *Johdatus koptin kieleen*. Helsinki: Suomen egyptologinen seura.
- 2008 "Gnosticism." S. Ashbrook Harvey and D. G. Hunter (eds), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. New York: Oxford University Press, 203–220.
- MARJANEN, ANTTI (ED.)
- 2005 *Was There a Gnostic Religion?* Publications of the Finnish Exegetical Society 87. Helsinki: Finnish Exegetical Society.
- MARJANEN, ANTTI & DUNDERBERG, ISMO
- 2006 *Juudaksen evankeliumi: johdanto, käännös ja tulkinta*. Helsinki: WSOY.
- MARJANEN, ANTTI & LUOMANEN, PETRI (ED.)
2008. *A Companion to Second-Century Christian "Heretics"*. Leiden: Brill.
- PAGELS, ELAINE
- 1979 *The Gnostic Gospels*. New York: Vintage Books. *Gnostilaiset evankeliumit*. Suomentanut Outi Lehtipuu. Helsinki: Art House 2006.
- RASIMUS, TUOMAS
- 2009 *Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking: Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Myth and Ritual*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 68. Leiden: Brill.
- ROBINSON, JAMES M. & KOESTER, HELMUT
- 1971 *Trajectories through Early Christianity*. Philadelphia, PA: Fortress.
- RÄISÄNEN, HEIKKI
- 2010 *The Rise of Christian Beliefs: The Thought World of Early Christians*. Minneapolis, MN: Fortress.
- 2011 *Mitä varhaiset kristityt uskoivat*. Helsinki: WSOY.
- SCHACTER, DANIEL L.
- 2001 *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- URO, RISTO
- 2003 *Thomas: Seeking the Historical Context of the Gospel of Thomas*. London: T&T Clark.
- URO, RISTO (ED.)
- 1998 *Thomas at the Crossroads: Essays on the Gospel of Thomas*. SNTW. Edinburgh: T&T Clark.